

К.В. Савченко

Фінансово-кредитне забезпечення інноваційних процесів у контексті довгострокового еколого-економічного розвитку

У статті досліджується роль фінансово-кредитного забезпечення інноваційних процесів у досягненні цілей еколого-економічного розвитку. Виділяються особливості кредитних відносин на різних етапах інноваційних процесів. Здійснено аналіз стану фінансово-кредитного забезпечення інноваційних процесів у сучасних умовах України, а також визначені основні напрямки його покращання.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку економіки проблема підтримки його сталого, з точки зору екології, характеру на довгострокову перспективу відображається в різного роду концепціях та моделях еволюції економічних систем. В переважній більшості такі концепції ґрунтуються на визначальній ролі інноваційних технологічних змін у процесі соціально-економічного розвитку за одночасної екологічної орієнтації останнього.

У даному випадку мова йде про еколого-економічний розвиток шляхом інноваційних зрушень, коли цикли відтворення, змінюючи один одного внаслідок виникнення та поширення інновацій, опосередковують перехід економічної системи до більш якісно високого рівня функціонування. Екологічний імператив забезпечується насамперед завдяки тому, що під впливом інноваційних процесів відбувається вдосконалення відтворювального контуру економічної системи, а не поява нового. Звичайно, такого роду процеси потребують значної підтримки з боку відповідних фінансово-кредитних відносин, особливо в плані ресурсного забезпечення, що вимагає залучення значних обсягів коштів, у тому числі і кредитних.

Таким чином, дослідження проблемних питань стосовно фінансово-кредитного забезпечення інноваційних процесів у світлі сучасних уявлень про характер довгострокового еколого-економічного розвитку заслуговує на визнання своєї актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема фінансового забезпечення інноваційних процесів останнім часом присвячена досить велика кількість наукових досліджень та публікацій. Серед них можна виділити праці В. Александрової, В. Гейця, В. Зимовця, М. Крупки, О. Лапка, О. Орлюк, С. Онишко та ін. Значна частина таких досліджень зосереджена на аналізі забезпечення фінансовими ресурсами інноваційного розвитку і в основному присвячена питанням бюджетного фінансування НДДКР. Крім того, спільною рисою багатьох публікацій є розгляд кредитних ресурсів лише як одного із джерел формування

Савченко Костянтин Вікторович, аспірант кафедри фінансів Сумського державного університету.

© К.В. Савченко, 2005

інноваційного капіталу, тоді як кредитне забезпечення інноваційних процесів має більш широкий зміст.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Отже, до невирішених раніше частин охарактеризованої проблеми можна віднести, по-перше, розгляд фінансово-кредитного забезпечення інноваційних процесів в усіх його проявах, по-друге, орієнтація такого розгляду в напрямку адаптації до умов еколого-економічного розвитку.

Метою статті є системний розгляд фінансово-кредитного забезпечення інноваційних процесів у контексті еколого-економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні найбільш значущими стають напрямки інноваційно-економічного розвитку, пов'язані з гуманізацією науки і техніки у процесі формування в країні антропогенно-інтелектуального, екологічного суспільства соціальної справедливості та високого рівня життя його переважної частини.

Цей процес економічної еволюції знаходитиме прояв у постійному скороченні галузей видобувного і обробного секторів та у форсованому розвитку послуг, у створенні поліпшених умов життя людини, профілактики її здоров'я, а отже, і ролі інформаційних технологій, біотехнологій, екологозбережних технологій у технологічному оновленні виробництва та поліпшенні довкілля.

Подальше зростання прогресивності та обсягів реалізації пріоритетних напрямків еколого-інноваційного розвитку в нашій країні слід підтримувати в напрямку зменшення коштів на традиційні ресурсозбережні технології, особливо псевдотехнології, що пов'язані головним чином з мало відчутною модернізацією виробництва. На передній план виступають системні технологічні зрушення, які змінюють сам характер природокористування при одночасному збереженні визначальних властивостей відтворювальних контурів економічної структури.

Стимулювання ефективної реалізації цих актуальних тенденцій потребуватиме удосконалення рівня їх фінансового забезпечення порівняно з традиційним. Відповідно до цього виникають потреби у прогресивному розподілі коштів між напрямками технологічного розвитку та галузями виробництва. Це, звичайно, підвищить потреби у фінансуванні інноваційних процесів, і при концентрації коштів на обмеженій кількості програм найбільш високої народногосподарської значущості одночасно підвищиться і рівень їх позитивного впливу на економіку України та кожної її галузі. Вирішення цього завдання

значною мірою залежить від ступеня залучення кредитних чинників до загальної системи ресурсного забезпечення інноваційної моделі еколого-економічного розвитку.

Роль кредитних інструментів як засобу економічного розвитку не обмежується лише формуванням певної частки фінансових ресурсів для фінансування інноваційних процесів, а, виходячи з теорії Й. Шумпетера [1], характеризується значно ширшим впливом на перерозподільні відносини, що виникають у ході розгортання циклів економічного розвитку. Вихідна умова еколого-орієнтованого розвитку економіки передбачає, крім усього іншого, необхідність відповідної адаптації фундаментальних принципів кредитування, що часто мають короткостроковий чисто економічний наголос, до вирішення конкретних питань довгострокового характеру. Пошук як міжчасового, так і міжгалузевого компромісу набуває в означеній проблемі першочергового значення. Отже, проблема фінансового-кредитного забезпечення інноваційних процесів у контексті еколого-економічного розвитку являє собою комплекс взаємопов'язаних складових, серед яких можна виділити:

- 1) забезпечення за допомогою кредитних засобів платежу створення економічних передумов перерозподілу ресурсів для здійснення інноваційних проривів;
- 2) використання кредиту як одного із альтернативних джерел інвестиційних ресурсів, що беруть участь у фінансуванні інноваційних процесів;
- 3) функціонування фінансово-кредитної системи держави, яке спирається на циклічний характер техніко-економічного розвитку з відповідним кредитним забезпеченням усіх його етапів;
- 4) трансформація орієнтованих на якомога швидше отримання прибутку принципів кредитування реальної економіки в напрямку забезпечення довготермінових соціально-екологічних результатів інноваційних процесів.

Щодо першої складової, методологічною основою такого забезпечення є зазначена теорія [1]. Практична реалізація створення економічних передумов перерозподілу ресурсів для здійснення інноваційних проривів в основному полягає в додатковій емісії кредитних засобів платежу банками, за допомогою яких суб'єкти господарювання, що вперше здійснюють інновацію, перерозподіляють наявні в економічній системі ресурси на свою користь. Тут важливо врахувати, що таким чином забезпечується саме відчуження тих чи

інших факторів виробництва від колишніх власників внаслідок можливості піонерів-інноваторів сплатити за них більшу ціну, а не залучення нових ресурсів додатково до тих, які вже брали участь в економічному кругообігу. Звідси випливає, що кредит здійснює непрямої вплив на економічний розвиток, впливаючи за допомогою ціни на складові сукупного попиту: гроші впливають на позичковий процент, позичковий процент – на інвестиції, інвестиції – на виробництво, виробництво – на прибуток, а останній – на ціни.

Інноваційні процеси в даному випадку результатуються в удосконаленні як макро-, так і мікротехнологій природокористування, оскільки передбачають, в першу чергу, підвищення ефективності використання факторів виробництва, значну частину яких складає так званий „природний капітал” [2]. Тобто можна говорити про забезпечення за допомогою кредиту сталого еколого-економічного розвитку шляхом зменшення деструктивного впливу на навколишнє середовище.

Системний підхід до аналізу інноваційних процесів вимагає розгляд у останніх у вигляді комплексу певної послідовності етапів у горизонтальному та вертикальному напрямках [3], що передбачає також відмінність у фінансово-кредитному забезпеченні кожного з них окремо і всієї системи разом. Визначена вище складова такого забезпечення стосується, насамперед, етапів створення та поширення інноваційного продукту – безпосереднього перетворення результатів науково-технічної діяльності (фундаментальних досліджень та прикладних розробок) на нововведення, що застосовується у виробництві. На цьому етапі саме і виникає потреба у залученні додаткових кредитних засобів платежу, коли гроші, які позичаються, є лише технічним засобом перенесення реального капіталу між економічними агентами. Така необхідність виникає, оскільки економічна система через, що перебуває у стані рівноваги і характеризується рутинізацією відтворювальних процесів, об'єктивно перешкоджає здійсненню інноваційних проривів. У такому разі кредит покликаний допомогти суб'єктам, які здійснюють інновації, подолати опір економічного кругообігу, вивести економічну систему з рівноваги та спрямувати її на досягнення наступного стану рівноваги, але вже на вищому якісному рівні.

Аналіз фінансово-кредитного забезпечення інноваційної діяльності в Україні за період 1999-2002 рр. [4] свідчить про незначну частку кредиту в загальній структурі такого забезпечення. В середньому за зазначений період відсоток кредиту складав 7,73%, тоді як відсоток власних коштів – 75,38%. Наведені дані свідчать про неможливість забезпечення

потрібних інноваційних зрушень еколого-економічного напрямку, оскільки при такій структурі джерел фінансування інноваційної діяльності підприємства не в змозі повністю перебудувати свою діяльність на основі впровадження базисних інновацій, а здатні лише кількісно удосконалювати технологію виробництва за допомогою псевдоінновацій. А якщо врахувати, що в середньому лише 14% промислових підприємств впроваджували інновації, без сумніву, така ситуація не сприяє вирішенню проблем екологічно збалансованого розвитку економіки, натомість відбувається консервація існуючого способу задоволення потреб суспільства на застарілих технологіях, що переважно є ресурсоємними та екологічно небезпечними. Так, за даними 1999 р., в Україні структура інвестицій у технічне переозброєння мала такий вигляд: виробництва 3-го технологічного укладу (ТУ) – 82,51% загального обсягу, виробництва 4-го ТУ – 10,88, а виробництва 5-го та 6-го ТУ разом – 6,6% [5]. Крім того, негативним наслідком названих тенденцій може бути знищення науково-технічного потенціалу країни, оскільки результати фундаментальних досліджень та прикладних розробок не знаходять відповідного застосування в економічній системі.

Таким чином, простежується діалектичний взаємозв'язок вказаної перерозподільної властивості кредиту та його ролі як додаткового джерела фінансових ресурсів, що забезпечують фінансування всього комплексу інноваційних процесів. Стадії інноваційного процесу, що передують впровадженню нововведень в економічну систему, відбуваються в межах домінуючого техніко-економічного укладу і не потребують зміни вартісних оцінок для свого здійснення. Проте успішність їх здійснення визначається обсягом та своєчасністю фінансування. При цьому, звичайно, головну роль відіграє державне фінансування науково-технічної діяльності за рахунок коштів бюджету. Однак в умовах сьогодення, коли, з одного боку, бюджетні інвестиційні ресурси є обмеженими, а, з іншого, – спектр напрямків бюджетного фінансування інноваційних процесів є занадто широким, що розпорошує фінансові ресурси, роль кредитних ресурсів зростає.

У даному випадку про кредит говорять як про додаткове до державних коштів джерело фінансового забезпечення інноваційних процесів. На нашу думку, на стадії фундаментальних досліджень та прикладних розробок роль кредиту не варто перебільшувати, оскільки такі процеси характеризуються значною невизначеністю своїх результатів і значним часовим лагом їх появи, тобто ризикованістю, що призводить до

подорожчання кредитних ресурсів аж до повної відмови від кредитування. Початкові етапи інноваційних процесів мають фінансуватися майже повністю за рахунок державних коштів, проте таке фінансування повинно здійснюватися на програмно-цільовій основі з виділенням кількох пріоритетних напрямків еколого-економічного розвитку і концентрацією на них достатніх обсягів ресурсів.

Роль кредитного забезпечення набуває особливого значення для інноваційного розвитку, крім зазначених етапів здійснення проривів базисних продуктивних інновацій, також і на подальших стадіях дифузії базисних процесних нововведень та поширення супутніх інновацій. Світовий досвід показує, що фаза дифузії інновацій потребує значно більших обсягів фінансування при одночасному підвищенні ймовірності отримання позитивних результатів у відносно коротший проміжок часу. На даній фазі фінансово-кредитна система економіки повинна відігравати роль потужного інвестора, надаючи кредити на здійснення капітальних вкладень інноваційної спрямованості.

Аналіз діяльності фінансово-кредитної системи України в напрямку участі в інноваційних процесах переконує, що в Україні можливості кредитного забезпечення структурних зрушень майже не використовуються.

Зміна структури кредитного портфеля українських банків (табл. 1, рис. 1) свідчить про зменшення за останні три роки частки кредитів, наданих суб'єктам господарювання, хоча одночасно збільшилася питома вага наданих їм довгострокових кредитів. Проте темп зростання довгострокових кредитів, наданих суб'єктам господарювання, в 2004 р. порівняно з попередніми періодами знизився.

Кредитна політика українських банків дедалі виразніше стає інвестиційно орієнтованою, що відповідає потребам розвитку економіки за інноваційною моделлю. Незважаючи на відсутнє уповільнення (майже втричі) темпів приросту довгострокових кредитів, ці темпи залишаються вдвічі вищими порівняно з темпами збільшення кредитного портфеля загалом (відповідно 61,8 і 32,3%). Частка довгострокових кредитів у портфелі зростає за рік із 38,3 до 46,8%.

Таблиця 1 – Динаміка кредитного портфеля банків України, (млн. грн., відсотки)*

Показник	01.01. 2001 р.		01.01. 2002 р.		01.01. 2003 р.		01.01. 2004 р.		01.01. 2005 р.	
	Сума	%	Сума	%	Сума	%	Сума	%	Сума	%

Розділ 2 Інноваційні процеси в економіці

Кредитний портфель	23637	100	32097	100	46736	100	73442	100	97197	100
Кредити, надані суб'єктам господарювання	18216	77,07	26564	82,76	38189	81,71	57957	78,92	72875	74,98
Кредити, надані фізичним особам	941	3,98	1373	4,28	3255	6,96	8879	12,09	14599	15,02
Довгострокові кредити	3309	14,00	5683	17,71	10690	22,87	28136	38,31	45531	46,84
У тому числі довгострокові кредити, надані суб'єктам господарювання	2761	11,68	5125	15,97	9698	20,75	23239	31,64	34693	35,69

* Розраховано за [6].

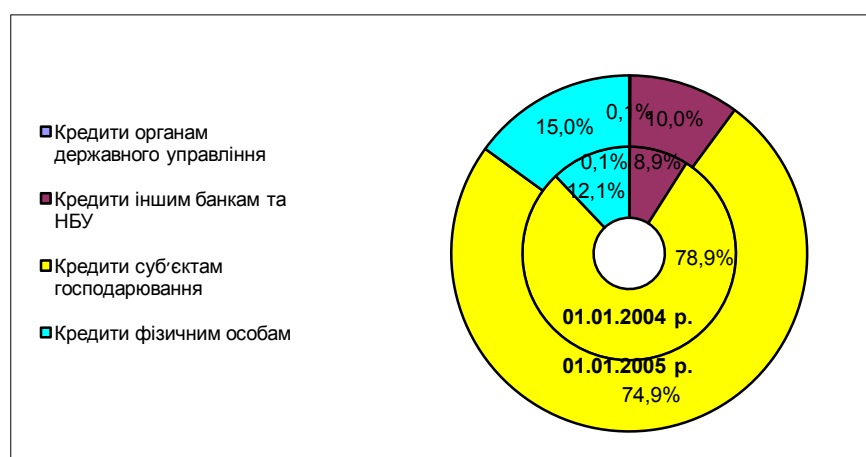

Рисунок 1 – Структура кредитного портфеля банків України за напрямками кредитування [6]

З іншого боку, у структурі кредитів, наданих суб'єктам господарювання, спостерігалось збільшення частки кредитів, спрямованих у поточну діяльність (з 68,0 до 69,0%), в інвестиційну діяльність (з 6,0 до 8,3%), та частки факторингу (з 0,1 і до 0,2%), хоча обсяги кредитів в інвестиційну діяльність збільшувалися вищими темпами, ніж у 2003 році, причому ці темпи значно перевищували динаміку приросту позичок, спрямованих у поточну діяльність (відповідно 75,5 і 27,7%). Водночас зменшилася частка овердрафту (з 2,4 до 2,0%), кредитів за внутрішніми торговельними операціями (з 9,7 до 8,1%), експортно-імпортними операціями (з 11,6 до 10,3%).

Порівняно з початком 2004 року ризик галузевої концентрації кредитів майже не змінився. Так, частка кредитів, спрямованих у сферу

торгівлі, збільшилася з 41,7 до 41,8%, будівництво – з 2,6 до 3,6%, транспорт і зв'язок – з 4,5 до 5,1%, охорону здоров'я, соціальну допомогу та освіту – з 0,6 до 1,0%. Водночас зменшилася частка кредитів, спрямованих у промисловість (із 34,6 до 32,8%), сільське господарство (з 7,9 до 7,2%).

Високий рівень концентрації кредитних вкладень у торгівлю посилює залежність банків від можливих різких коливань кон'юнктури та фінансового стану боржників, що займаються однорідною діяльністю. Тому в подальшому слід запобігати значній галузевій концентрації кредитів.

Зросла також частка кредитів, наданих іншим банкам та НБУ, що може негативно вплинути на інноваційні процеси в реальному секторі економіки, оскільки в Україні спостерігаються перекося в бік завищеної прибутковості банків порівняно з промисловим виробництвом.

Поряд з наведеним аналізом суто кредитної діяльності банківської системи України заслуговує на увагу також ситуація щодо здатності банків ефективно акумулювати заощадження населення та трансформувати їх у кредитні ресурси, оскільки саме цим визначається готовність фінансово-кредитного забезпечення задовольнити потреби інноваційного розвитку економіки.

Проведений аналіз (табл. 2) переконливо засвідчує наявність кількох негативних тенденцій у взаємозв'язку акумулювання та вкладання коштів банками. По-перше, темп приросту вкладів знизився майже втричі, починаючи з 2003 р., і хоча темп приросту коштів суб'єктів господарювання дещо зростає, в кінцевому результаті це відобразилося на зниженні темпів приросту кредитного портфеля на початок 2005 р. нижче рівня 2001р. Оскільки більшість науковців роблять ставку на вклади населення як найпотужніше джерело акумулювання кредитних ресурсів для фінансування інноваційних процесів, то така ситуація може обернутися різким зменшенням останнього, що призведе до згорання багатьох напрямків еколого-економічного розвитку.

По-друге, вкладів фізичних осіб та коштів суб'єктів господарювання все ще недостатньо для того, щоб за рахунок них формувати весь кредитний капітал банків. Згідно з отриманими даними кредитний портфель сформований лише на 83% за рахунок цих ресурсів, тобто банки вимушені залучати додаткові кошти для задоволення потреб економіки в кредитах, які в більшості випадків є дорожчими. Отже,

відбувається неефективний перерозподіл фінансових ресурсів, що в подальшому унеможливить вирішених завдань еколого-економічного розвитку шляхом інноваційних зрушень.

Однак є і позитивні зміни, особливо в динаміці строкових зобов'язань банків: частка їх у загальній сумі постійно зростала, у складі вкладів фізичних осіб на сьогодні ця частка складає понад 80%. Крім того, динаміка співвідношення строкових зобов'язань та кредитного портфеля показує, що частка строкових ресурсів у формування кредитного портфелю постійно збільшується, що відповідає вимогам економічної ефективності кредитного забезпечення інноваційних процесів. Виходячи з того, що результати останніх відстають у часі від моменту вкладень коштів, строковість джерел формування таких коштів має надзвичайно важливе значення. Коли кредитне забезпечення інноваційних процесів відбувається в основному за рахунок строкових зобов'язань, забезпечується паритет активів і пасивів банків, що дозволяє значно ефективніше використовувати обмежені ресурси для фінансування довготермінових техніко-економічних змін, особливо в контексті еколого-економічного розвитку.

Таблиця 2 – Динаміка вкладів фізичних осіб, коштів суб'єктів господарювання та кредитного портфеля банків України*

Показник	01.01.2002 р.	01.01.2003 р.	01.01.2004 р.	01.01.2005 р.
Темп приросту вкладів фізичних осіб, % до попереднього періоду	67,92	71,00	68,20	28,32
Темп приросту коштів суб'єктів господарювання, % до попереднього періоду	19,75	25,87	42,04	43,38
Темп приросту кредитного портфеля, % до попереднього періоду	35,79	45,61	57,14	32,35
Частка строкових вкладів у загальній сумі вкладів фізичних осіб, %	72,16	73,99	77,42	80,14
Частка строкових коштів у загальній сумі коштів суб'єктів господарювання, %	27,99	31,66	37,13	38,32

Розділ 2 Інноваційні процеси в економіці

Співвідношення між сумою вкладів фізичних осіб і коштів суб'єктів господарювання та кредитним портфелем, %	83,55	83,01	81,83	83,68
Співвідношення між сумою строкових вкладів фізичних осіб і коштів суб'єктів господарювання та кредитним портфелем, %	38,75	43,57	48,00	49,80

* Розраховано за [6].

Таким чином, стан кредитування банківською системою економіки України в цілому характеризується недостатньою спрямованістю на забезпечення довгострокових інноваційних процесів, необхідних для здійснення системного еколого-економічного розвитку.

Для задоволення поставлених задач система фінансово-кредитного забезпечення інноваційних процесів має бути удосконалена шляхом адаптації до вимог, викликаних самим характером зазначених еколого-інноваційних змін.

Головними напрямками такої адаптації повинні стати: випереджаючі темпи приросту вкладів населення особливо строкових, порівняно з темпами приросту кредитного портфеля; збільшення частки довгострокових кредитів, спрямованих на здійснення інноваційних процесів у масштабі всієї економіки, у загальній структурі кредитів, наданих реальному сектору; а також зміна самої кредитної політики банків.

У першу чергу, перегляду підлягають підхід до вибору позичальників, визначення плати за користування кредитом та встановлення відповідної відсоткової маржі. Основним критерієм вибору позичальника в умовах забезпечення інноваційних процесів, як свідчить світовий досвід, має стати "динамізм захвату інноваторами ринкового простору" [7]. Цим самим досягається орієнтація кредитного забезпечення на найбільш пріоритетні техніко-економічні зрушення, які є локомотивами загальної зміни ТУ і опосередковують еколого-економічний розвиток.

Плата за користування кредитними ресурсами повинна визначатися з урахуванням особливостей процесів, що фінансуються: тривалості інвестиційного періоду до появи відповідних еколого-економічного та соціального ефектів, їх розміру та розподілу в часі. Це передбачає, що

сплата відсотків за кредит не буде призводити до погіршення фінансового стану конкретних виконавців інноваційних процесів еколого-економічного спрямування. В даному випадку плата за користування кредитом, крім своєї безпосередньої функції забезпечення стабільного функціонування банківської системи, покликана виконувати також роль інструменту управління інноваційним розвитком економіки через стимулювання отримувачів кредитних ресурсів до підвищення рентабельності економічної діяльності за допомогою впровадження інновацій.

Маржа між відсотками за депозитними та кредитними операціями має бути мінімальною для тих позичальників, які здійснюють інновації, і навпаки, вищою для тих, хто позичає кошти для фінансування поточної діяльності, особливо збиткових виробництв. Відсоткова маржа як фінансовий важіль, має забезпечувати появу в економіці так званих "довгих грошей" і спрямування їх на фінансування інноваційних процесів еколого-економічного розвитку. Запровадження таких нововведень у фінансовій сфері допоможе більш ефективно перерозподіляти ресурси розвитку в економіці країни.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, у контексті еколого-економічного розвитку фінансово-кредитне забезпечення інноваційних процесів насамперед повинно виконувати роль інструментів управління еколого-інноваційним розвитком економіки. Необхідно відмовитися від традиційного сприйняття кредиту лише як альтернативного джерела інвестиційних ресурсів – настав час використати весь комплекс властивостей кредиту як фактору економічного розвитку. Звичайно, це передбачає значні зміни як у функціонуванні самої банківської системи України, так і зміни у характері діяльності всієї економіки на всіх її рівнях.

На подальше дослідження заслуговують проблеми небанківського кредитування інноваційних процесів і, в першу чергу, венчурного фінансування. Крім того, необхідно приділити належну увагу питанню співвідношення екологічних та економічних результатів інновацій з огляду на об'єктивність принципів строковості та платності кредитування.

1 Шумпетер Й. Теория экономического развития.– М.: Прогресс, 1982. – 455 с.

Розділ 2 Інноваційні процеси в економіці

- 2 Мельник Л.Г. Экологическая экономика: Учебник. – Сумы: Издательство "Университетская книга", 2001. – 350 с.
- 3 Баранов О.Г. Інноваційний процес як об'єкт державного регулювання//Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 6. – С. 172-178.
- 4 Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку/За ред. акад. НАН України В.М. Гейця. – К.: ІЕП НАНУ; Фенікс, 2003. – 1008 с.
- 5 Інноваційний розвиток економіки та напрямки його прискорення/за ред. д.е.н., проф., В.П. Александрової. – К.: ІЕП НАНУ, 2002. – 77 с.
- 6 Основні показники діяльності банків України на 1 січня 2005 р.//Вісник НБУ. – 2005. – № 2. – С. 48-53.
- 7 Сергиенко Я. О финансовом механизме длинноволновых технико-экономических изменений//Вопросы экономики. – 2004. – № 1. – С. 66-73.

Отримано 16.05.2005 р.

К.В. Савченко

Финансово-кредитное обеспечение инновационных процессов в контексте долгосрочного эколого-экономического развития

В статье исследуется роль финансово-кредитного обеспечения инновационных процессов в достижении целей эколого-экономического развития. Выделяются особенности кредитных отношений на различных этапах инновационных процессов. Осуществлен анализ состояния финансово-кредитного обеспечения инновационных процессов в современных условиях Украины, а также определены основные направления его улучшения.